

Justitiële verkenningen

25e jrg., nr. 5, juni/juli 1999

Schuld

Voorwoord

In het nummer 'De risicomaatschappij' (*Justitiële verkenningen* nr. 5 1996) werd aandacht besteed aan de opmars van risico-aansprakelijkheid, de tendens om aansprakelijkheid voor rekening te brengen van een collectiviteit (bijvoorbeeld schadeverzekeringen of ziekteverzekeringen). Mensen worden hierdoor voor een groot deel ontslagen van verantwoordelijkheid voor ongevallen, ziekte en andere risico's. Risico-aansprakelijkheid heeft zich dan ook los gemaakt van de klassieke gedachte van individuele verwijtbaarheid (schuldaansprakelijkheid).

Dit nummer biedt een hernieuwde kennismaking met schuld en verantwoordelijkheid. Ditmaal is het de bedoeling om enkele morele en juridische kernaspecten van schuld op de voorgrond te plaatsen (zoals enerzijds schuldbesef en gewetensvol handelen en anderzijds intentie, opzet en verwijtbaarheid). Die uiteenlopende betekenissen geven aan dat het begrip 'schuld' buitengewoon complex is. Schuld wordt wel aangeduid als een 'container'-begrip, of om een andere metafoor te gebruiken, een struikgewas dat vele verborgen betekenissen insluit. Een verhelderende typering is van A. Mooij. Hij onderscheidt respectievelijk oorzaakschuld (uitwendig: schuld aan het feit), faalschuld (inwendig: tekortschieten van de dader) en vereveningsschuld (relationeel: schuld ten opzichte van iemand). Enkele werkterreinen van deze typen schuld (strafrechtelijk, psychologisch en criminologisch) worden in dit nummer bij elkaar gebracht.

De leidraad van dit nummer is echter de vraag welke veranderingen de morele en juridische connotaties van schuld de laatste decennia hebben ondergaan. Volgens veel auteurs zou schuld op de 'terugtocht' zijn. De reeds genoemde opkomst van risico-aansprakelijkheid getuigt daarvan: individuele schuld wordt steeds meer uitgehold; de zakelijke vergoedingsmogelijkheden worden groter, vaak zonder dat de schuldvraag wordt gesteld. Anderen betogen dat door de intrede van een permissieve cultuur schuld een minder grote rol zou spelen in de opvoeding; bovendien zouden persoonlijke identiteiten zo verbrokkeld zijn geraakt dat het dragen van verantwoordelijkheid wordt bemoeilijkt. Sommigen signaleren evenwel een omslag. Er zou weer meer nadruk op schuld en verantwoordelijkheid worden gelegd. Zo zouden rechters de individuele beweegredenen van de verdachte weer sterker meewegen. Organisaties zouden hun leden sterker op hun verplichtingen afrekenen. Er zijn plannen om ouders verantwoordelijk te stellen voor het wangedrag van hun kinderen (leerstraffen in geval van spijbelen).

Is er nu sprake van een verzwakking of van een versterking van schuld? Of zijn beide tendensen op verschillende maatschappelijke gebieden tegelijk waarneembaar (een groter bereik van verwijtbaarheid hier, uitholling van schuld daar)? Het spreekt voor zich dat de auteurs in dit nummer deze uiterst ingewikkelde vragen slechts op summiere wijze kunnen beantwoorden.

De eerste twee bijdragen hebben een strafrechtelijke invalshoek. Is er sprake van een ontwikkeling van individueel gericht daderstrafrecht naar een geobjectiveerd daadstrafrecht? Volgens prof. Y. Buruma geeft de hele twintigste eeuw een tendens van objectivering te zien: het schuldbeginsel is afgevlakt en uitgehold, met name in het economische strafrecht. Niettemin signaleert Buruma een omslag: aan de hand van een drietal zaken dat recentelijk door de Hoge Raad is behandeld, tracht hij aannemelijk te maken dat schuld is gerevitaliseerd. De auteur hoopt dat dit op een trend wijst die tegengas kan geven aan de neiging om naar Amerikaans voorbeeld (richtlijnen voor straftoemeting) de bijzonderheden van het geval en de persoon van de dader buiten beschouwing te laten. Strafrecht hoort schuldstrafrecht te zijn en blijven.

Prof. S.A.M. Stolwijk signaleert eveneens een macro-ontwikkeling binnen het recht waardoor de begrippen opzet en schuld uitgehold zijn geraakt. Maar ook hij ziet een revitalisering van schuld, waarvoor een aantal recente interpretaties van schulduitsluitingsgronden illustratief zijn. Zo lijkt de verruimde opstelling van de Hoge Raad op het terrein van noodweerecces te wijzen op meer begrip voor de emoties die iemand kunnen beheersen wanneer hij in het nauw gedreven is. Zowel de rechtspraak rondom het noodweerecces als rondom avas (afwezigheid van alle schuld) vormt een aanwijzing dat schuld nog steeds functioneert als de grondvoorwaarde voor strafbaarheid.

Prof. K. Raes komt in zijn stuk over de verzakelijking van schuld tot een heel andere bevinding. Het

lijkt erop dat de overheid nog slechts als enige morele verantwoordelijkheid draagt, terwijl burgers en bedrijven zich in onschuld kunnen hullen. Het aansprakelijkheidsrecht ondermijnt de morele gevoelens en verantwoordelijkheid, waarvan de zogenaamde 'morele schadevergoeding' een voorbeeld is (de materiële vergoeding van immateriële schade zoals pijn, verdriet en depressiviteit). Volgens Raes treedt het geld hier binnen in een sfeer waar het niet thuishoort en dreigt waarden te instrumentaliseren waardoor die letterlijk aan waarde inboeten. Het schuldvraagstuk wordt aldus tot een geldkwestie teruggebracht. De slachtoffers zijn schadeloos gesteld, zodat de daders zich niet meer verantwoordelijk voelen voor het aangebrachte leed. Raes pleit er voor meer na te denken over de *ex ante* vraag of het wel aanvaardbaar is bepaalde risico's te verzekeren.

Vervolgens geeft prof. A.W.M. Mooij een specifieke invulling aan de these dat schuld op de terugtocht zou zijn. In een sterk filosofisch getint essay stelt hij dat de ervaring van schuld in een beeldcultuur (digitalisering; virtual reality) ingrijpend gewijzigd wordt. Een beeldcultuur laat de mens vervreemden van de werkelijkheid. Sterker nog, uit het beeld vloeit een irrealiserende werking voort. Onze morele ervaring wordt aldoende losgekoppeld van de wetten, regels en verplichtingen van die werkelijkheid. Ook het schuldbesef, dat een tekortschieten is ten opzichte van die wetten, vervaagt hierdoor. In Mooijs termen: het belang van 'symbolische identificaties' treedt terug. Hij illustreert dat aan de hand van twee veel voorkomende neurotische stoornissen, de borderline persoonlijkheid en narcistische persoonlijkheid. De borderline stoornis leidt ertoe dat men meent bij voorbaat in de schuld te staan (met name door het onbegrensde appel dat van het slachtoffer uitgaat); de narcistische problematiek leidt ertoe dat men in het geheel niet meer open staat voor het verwijt tekort geschoten te zijn ten opzichte van anderen.

M.W. Bol gaat in op de vraag of kinderen tegenwoordig eerder volwassen zijn dan enkele decennia geleden. En als dat zo is, moeten zij dan ook eerder dan voorheen verantwoordelijk worden gesteld voor hun daden? Volgens de auteur is het morele leerproces van jongeren niet eerder voltooid. Integendeel, er zijn tekenen dat kinderen in moreel opzicht later dan voorheen volwassen zijn. Het lijkt erop dat jongeren het directe eigenbelang vooropstellen, ten koste van pro sociaal gedrag en het schuldbesef. Twee ontwikkelingen zouden hieraan debet kunnen zijn: ten eerste heeft de toegenomen materiële welvaart tot een toleranter opvoedingsklimaat geleid en ten tweede is er een grotere diversiteit aan morele opvoeders gekomen zodat jongeren vaak met tegenstrijdige normen worden geconfronteerd. De conclusie kan echter niet zijn dat jongeren dan ook pas op latere leeftijd strafrechtelijk verantwoordelijk gesteld kunnen worden.

In de laatste twee bijdragen worden de emoties schuld en schaamte nader onderzocht. De vraag naar de eventuele 'terugtocht' van schuld komt hier niet ter sprake. Prof. B. Spiecker gaat na wanneer men van een 'morele emotie' kan spreken en onderscheidt vervolgens een drietal componenten van de emotie schuld (cognitief, expressief, affectief) en enkele stadia van schuldgevoelens in de morele ontwikkeling van jongeren. De auteur benadrukt dat schuld- en schaamtegevoelens te cultiveren zijn. Empathie speelt hierbij een grote rol. 'Kinderen kunnen eerst dan schuldgevoelens hebben wanneer zij zich, ten eerste, bewust zijn de veroorzaker van leed te zijn, en ten tweede, indien zij kunnen meevoelen met de pijn of het verdriet van een ander.'

Tenslotte gaan prof. L. Walgrave en prof. J. Braithwaite - waarvan de laatste grondlegger is van de theorie van 'reintegrative shaming' en 'restorative justice' - in op de concepten schaamte en schuld in relatie tot herstel en genoegdoening. In dit speciaal voor *Justitiële verkenningen* geschreven artikel vragen de auteurs zich af welke emoties de bereidwilligheid van de dader prikkelen om het slachtoffer genoegdoening te bieden. Schuld speelt daarbij een hoofdrol: het biedt de innerlijke motivatie tot herstel. Paradoxaal genoeg is de praktijk van *shaming*, het teweegbrengen van schaamte zodat de dader zich mogelijk moreel verplicht voelt tot compensatie over te gaan, er op gericht schuldgevoelens te activeren. Niettemin beklemtonen de auteurs dat schaamte en schuld op talloze wijzen met elkaar zijn verknoot en zich moeilijk laten scheiden.